

КРИЗА ВУЗІВСЬКОГО СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА В УКРАЇНІ (СЕРЕДИНА 80-х – ПОЧАТОК 90-х РОКІВ ХХ СТ.) ТА СПРОБИ ЙОГО ПЕРЕБУДОВИ

В статті робиться спроба проаналізувати зміни, які відбулись в системі вищої освіти в Україні в період перебудови, а також розкрити причини кризи вузівського суспільствознавства і охарактеризувати спроби її подолання.

Ключові слова: суспільствознавство, освіта, наука, перебудова, суспільні науки, політологія.

В статье делается попытка проанализировать изменения, которые произошли в системе высшего образования в Украине в период перестройки, а также раскрыть причины кризиса вузовского обществоведения и охарактеризовать попытки его преодоления.

Ключевые слова: обществоведение, образование, наука, перестройка, общественные науки, политология.

An attempt to analyze changes which took a place in the system of higher education in Ukraine in the period of alteration, and also expose reasons of crisis of institute of higher social science and describe the attempts of its overcoming is done in the article.

Key words: social science, education, science, alteration, social sciences, political science.

Актуальність теми. В умовах демократичних перетворень українського суспільства велике значення має розвиток вищої освіти, що передбачає вироблення й засвоєння на рівні соціальних груп та окремих індивідів знань соціально-гуманітарних дисциплін. На сьогодні в Україні накопичилося чимало невирішених проблем в освіті (необхідність структурної перебудови, зміни в освітніх пріоритетах, відповідність світовим стандартам, низький престиж знань у суспільстві і статус науковця) тому осмислення досвіду радянського минулого є актуальним.

Зв'язок роботи з важливими науковими програмами. Тема роботи є складовою частиною наукових досліджень кафедри політології Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомилинського.

Наукова розробка проблеми. Статей сучасних українських науковців, де б осмислювався шлях розвитку вузівського суспільствознавства в Україні за радянського періоду, немає, тому дана стаття є однією з перших спроб в цьому напрямку.

Мета статті – показати причини виникнення кризи вузівського суспільствознавства в середині 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. в Україні, проаналізувати ті зміни, які відбулись в системі вищої освіти і охарактеризувати спроби її перебудови.

Результати дослідження. Радянське суспільствознавство впродовж своєї історії перебувало в стані фактичної самоізоляції від західного світу і західної «буржуазної» науки, що найзгубнішим чином позначилося на його розвитку. Проте прагнення досягнути дійсний сенс політичного, зрозуміти, що є сили, які приводять в рух реальну політичну машину, і як ця машина влаштована, розібратися в тонкощах політичної свідомості і т. п. завжди було притаманне радянському суспільствознавству, нехай воно володіло розумами небагатьох і не декларувалося публічно, а то і просто приховувалося. Звичайно, це прагнення могло бути реалізоване лише частково, бо ідеї, які не вписувалися в ортодоксальний радянський канон, або пригнічувалися владою цілеспрямовано і

жорстоко, або «сублімувалися» в зовнішньо нешкідливій формі. Але як тільки тиск зверху хоч трохи слабшав, вільна думка виривалася з політичних лещат.

З приходом до влади М.С. Горбачова і проголошенням курсу на перебудову почався процес лібералізації суспільних відносин: почали досліджуватися заборонені раніше теми, теорії, з'явилося прагнення до переоцінки минулого. Відбулись певні зміни в системі радянської вищої освіти – у 1986 р. Політбюро ЦК КПРС обговорювало правила прийому до вузів. Передбачалося прибрати всі соціально-класові пільги і привілеї. До цього подібні питання на такому високому партійному рівні практично не розглядалися. Ще через рік (у березні 1987 р.) вийшла Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Основні напрями перебудови вищої і середньої спеціальної освіти в країні» [1, с. 1-2], яка містила немало нових, прогресивних ідей. Вводилася шестирічна підготовка фахівців з наукомістких напрямів – прообраз магістратури, було схвалено створення державно-суспільних формувань – навчально-методичних об'єднань вузів зі споріднених спеціальностей, зроблена спроба знайти нові підходи до фінансування вищої школи (введення плати за фахівця з боку замовників кадрів). Визнавалася доцільність повернення до виборності ректорів, розширення студентського самоврядування, висувалася ідея організації міжвузівських мереж колективного користування, передбачалося введення регулярної атестації вузів.

Безперечно, цей документ можна вважати стартовим, початком реформ, не дивлячись на деякі ідеологізовані вказівки-штампи, що містилися в них («покрощувати партійне керівництво учбовими закладами, прищеплювати студентам навиків самостійної роботи по вивченню праць класиків марксизму-ленінізму і документів КПРС» та ін.). Важливо відзначити, що у сфері стратегічних ідей перебудови прозвучала і думка про те, як важливо збагатити вищу освіту гуманітарним змістом. При цьому зверталася увага на суть цього поняття, мова йшла не стільки про пріоритет гуманітарних предметів, скільки про «олюднення» освіти.

Тоді ж був зроблений ще один крок: у вузах країни ввели курс політології – 4 листопада 1988 року, коли Державний комітет СРСР з науки і техніки, керуючись рішенням ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, прийнятим в березні 1987 року офіційно затвердив уточнену і доповнену номенклатуру спеціальностей наукових працівників, в якій вперше передбачалась спеціалізація з політичних наук [2, с. 18]. Разом з іншими новими курсами («Соціально-політична історія ХХ століття» і «Проблеми теорії сучасного соціалізму») він був покликаний замінити «Історію КПРС» і «Науковий комунізм». На думку автора, це був правильний крок, бо будь-яка наука має перспективи на майбутнє лише в тому випадку, якщо постійно відтворює себе не тільки в повсякденній практичній діяльності суспільства, але і в теоретичній свідомості нових поколінь. Саме за допомогою політологічної освіти

можна було хоч би частково вирішити ряд завдань, які б сприяли становленню і розвитку політичної науки і утвердженню основ ліберально-демократичної культури в країні: ознайомити молодь з досягненнями світової політичної думки і тим самим в певній мірі подолати політико-культурний провінціалізм, неминучими жертвами якого були їх батьки і діди; повернутися до дійсних витоків вітчизняної культури, від яких радянська людина була штучно відрізана владою; спробувати навчитися мислити політично.

Вже в 1990 р. стало ясно, що новий, «пошуковий» курс «Проблеми теорії сучасного соціалізму», введений замість наукового комунізму, мав тимчасовий характер. Перехід на нову структуру викладання суспільствознавчих дисциплін повинен був здійснюватися за рішенням вчених рад вузів по мірі розробки навчальних програм, лекційних курсів, перепідготовки викладачів. З урахуванням профілю вузів, національних і регіональних особливостей, інтересів і побажань студентів вводилося викладання на факультативній або обов'язковій основі «Соціології», «Політології», «Соціальної психології», «Історії і теорії релігії і атеїзму» [3, с. 46-47].

Заміна курсу історії КПРС ширшим курсом «Соціально-політична історія ХХ століття» було викликано вимогою часу. Для його забезпечення не було «зваженого» підручника (нічого не змінили оголошені конкурси). Проте був шквал критики в адресу учбової дисципліни і її викладання. Курс «Проблеми теорії сучасного соціалізму» покликаний був замінити науковий комунізм.

Відділення наукового комунізму перепрофілювали у відділення підготовки фахівців з політології, теорії соціалізму, історії політичних учень та ін. Підготовку політологів передбачалося здійснювати також шляхом спеціалізації на філософських факультетах (філософія політики), соціологічних (соціологія політики), юридичних (теорія держави і права, політологія) факультетах університетів. Були скасовані спеціальності наукових працівників «Партійне і радянське будівництво», «Історія марксизму-ленінізму» та «Історія КПРС» замість неї введена нова спеціальність – Історія громадських рухів і політичних партій (07.00.01) з присудженням наукових ступенів з історичних наук [4, с. 28]. Підготовку кадрів викладачів політичної історії і історії КПРС планувалося проводити на історичних факультетах університетів шляхом спеціалізації з історії політичних партій

Утверджувалися нові кваліфікації випускників із суспільно-політичних спеціальностей: «Філософ. Викладач філософії. Викладач соціально-політичних дисциплін в середніх спеціальних установах». За цією ж схемою кваліфікувалися соціологи, історики, економісти. Так, за фахом «Теорія соціально-політичних відносин» утверджувалася кваліфікація: «Політолог. Викладач соціально-політичних дисциплін».

Положення «Про підготовку науково-педагогічних і наукових кадрів в системі безперервної освіти» (1987 р.) закріпило статус докторантури при провідних вищих учбових закладах. Вона

розглядалася як вищий ступінь в єдиній системі безперервної освіти в країні. З метою відбору кандидатів для навчання в докторантурі планувалося ввести в практику проведення регіональних, республіканських і всесоюзних шкіл молодих учених, організувати конкурси наукових робіт, переможцям яких надавалося право переважного напрямку в докторантуру, проводити щорічно наукові конференції докторантів [5, с. 52].

Вузам надали право за рекомендацією Ради кафедр суспільних наук – визначати послідовність вивчення суспільно-політичних дисциплін; перерозподіляти години між різними курсами в межах 15-20 % часу або вводити за рахунок цього нові суспільствознавчі дисципліни; встановлювати види внутрішньо-семестрового контролю знань студентів, зміст і форму іспитів, зокрема державного (усний, письмовий, захист реферату і так далі); видавати малотиражну навчально-методичну літературу; організувати підрозділи (відділення, факультети, інститути), що об'єднували в єдині комплекси кафедри суспільних наук, науково-дослідні лабораторії, навчально-методичні кабінети відповідного профілю [6, с. 47].

Не меншою мірою потрібна була перебудова психології викладача: відмова від авторитарних методів навчання і виховання, подолання неповажного ставлення до особи студента. Слід було змінити і ставлення студентів до суспільних наук: адже майже вперше, на високому партійному рівні було визнано наявність кризи в суспільних науках і необхідність її подолання. [7, с. 3-19]. Так, в ході підготовки до Всесоюзної наради завідуючих кафедрами суспільних наук, (яка відбулась 1-3 жовтня 1986 року в Москві), Інститут соціологічних досліджень АН СРСР провів опитування майже двох тисяч студентів 16 вузів серед них в Харкові, Одесі, яке показало, що 23 % респондентів вважають знання соціально-політичних наук не затребуваними в майбутній професійній діяльності та кар'єрі. Орієнтація на застосування таких знань практично відсутня. В цілому опитування показало, що викладачі суспільних дисциплін користувалися у студентів невисоким авторитетом: їхні особисті та професійні якості були оцінені набагато нижче, ніж викладачів профілюючих дисциплін [8, с. 21]. Причому варто зазначити, що падіння авторитету суспільних наук продовжувалося серед студентства і в наступні роки – так у 1989 році 68 % опитаних серед студентів технічних вузів України віддавали перевагу знанням зі спеціальності і тільки 30 % відзначали важливість політичних знань для майбутнього світогляду [9, с. 22]. На думку дослідників, основними причинами падіння престижу вузівських суспільствознавчих дисциплін були наступні:

- засилля монотеорії в системі суспільних наук, де монополізм був єдино правильною методологією;
- традиція отожднення системи суспільних наук з теорією марксизму-ленінізму;
- замовчування досягнень немарксистського суспільствознавства;

- некомпетентне втручання в науку політичних цензорів, що призвело до порушення принципу науковості досліджень;
- псевдотеоретичне осмислення навколишньої дійсності, панування догматизму;
- панування у викладацькій практиці авторитарної методики, а звідси нетерпимість до інакомислення;
- низька матеріально-технічна база вищої школи та вузівського суспільствознавства;
- низька заробітна плата викладачів вузів і падіння престижу знань і професії науковця в суспільстві, а звідси й низький рівень кваліфікації викладацьких кадрів [10, с. 10; 11, с. 5-7].

Достатньо хворобливо протікав процес оновлення кадрів суспільствознавців, яких необхідно було «перенавчити» в світлі нових вимог часу, нового блоку спеціальностей, введених у вузах. Чим молодше були викладачі суспільних наук, тим критичніше вони були налаштовані до постулатів офіційного суспільствознавства. Суспільствознавці старшого покоління були консервативніші, займали обережні позиції. Помітною в середовищі старшого покоління вузівських суспільствознавців була етична криза. Зміна політичних орієнтирів призвела до необхідності перебудувати викладання по-новому. Не можна було в студентській аудиторії повторювати те, про що звично розповідали 20-30 років тому. Їм належало подолати «ідеологічність» у викладанні, «вчитися мислити», підвищити загальну і професійну культуру. В подоланні кризи вузівського суспільствознавства передбачалося утвердити плюралістичну модель викладання наук, запровадити проблемно-пошукову методику співробітництва викладачів та студентів, інтенсифікувати самостійну роботу студентів, та забезпечити плюралізм думок студентської молоді. Проте, при всіх цих інноваціях, все ще працювали старі, перевірені адміністративні важелі: так «зверху» були введені обов'язкові анкети оцінки якості занять, що проводилися викладачами. І наступні події, які по суті, завершили період радянської влади в країні, не дозволили вирішити в повній мірі ті проблеми, які були накопичені.

Отже, даний огляд деяких історично значущих віх в розвитку радянської вищої освіти засвідчує, що ця проблема сьогодні достатньо актуальна для подальшого вдосконалення російської освіти в сучасний період. Значущою стає і спадкоємність в розвитку вищої школи, і аналіз тих, що змінюються в часі і просторі її характеристик, і вивчення стабільності і трансформації цінностей як основи вищої освіти в країні.

Проте є підстави вважати, що в кінці 80-х років відбувався інтенсивний пошук найбільш ефективних шляхів розвитку радянської системи вищої школи в умовах глобалізації. Криза вузівського суспільствознавства в Україні, яка була характерна для періоду перебудови існувала в таких формах: «ідеологічна криза» відбилася у «втраці цінностей і віри в них», нездатності прогнозувати розвиток суспільства, відірваності від життя. «Організаційна криза» відбилася у «застарілості» установ, що

займалися суспільними науками, викладання, навчальної літератури. «Кадрова криза» відобразила нездатність одних (старше покоління суспільствознавців) перебудуватися, працювати по-новому, невіра інших (молоде покоління) в «постулати» радянського суспільствознавства.

Все це відобразилося на втраті авторитету суспільних наук «перед народом», падінні їх престижу, особливо в середовищі студентської

молоді, яка дуже тонко відчувала зміни, що відбувались в суспільстві. Спроби перебудови і покращення становища часто здійснювалися адміністративно-командними методами – тими самими чиновниками, що й раніше. Офіційне радянське суспільствознавство виявилось неспроможним вирішити в один момент ті проблеми, які накопичувалися роками.

ЛІТЕРАТУРА

1. Основные направления перестройки высшего и среднего специального образования в стране // Правда. – 1987. – 21 марта. – С. 1-2.
2. Постановление Государственного комитета СССР по науке и технике № 386 «О номенклатуре специальностей научных работников» // Бюллетень Высшей аттестационной комиссии при Совете Министров СССР. – 1989. – № 3. – С. 18.
3. Сборник материалов. Материалы по вопросам преподавания общественных наук. Сборник материалов / Гос. ком. СССР по народному образованию, Гл. упр. препод. общ. наук. – М.: Прометей, 1990. – 74 с.
4. О внесении изменений и дополнений в номенклатуру специальностей научных работников // Бюллетень Высшей аттестационной комиссии при Совете Министров СССР. – 1991. – № 6. – С. 28-29.
5. Сборник материалов. Материалы по вопросам преподавания общественных наук. Сборник материалов / Гос. ком. СССР по народному образованию, Гл. упр. препод. общ. наук. – М.: Прометей, 1990. – 74 с.
6. Там же. – С. 47.
7. Рябов В.В. Стратегия ускорения и вопросы перестройки общественных наук / В.В. Рябов // Вопросы истории КПСС. – 1987. – № 3. – С. 3-19.
8. Васильева Е.П., Кинсбургский А.В. и др. Отношение студентов к общественным наукам / Елена Васильева, Александр Кинсбургский // Социс. – 1987. – № 4. – С. 20-24.
9. Ефимов В.М., Милова М.И. Студент 80-х в зеркале социологии / В.М. Ефимов, М.И. Милова // Вопросы общественных наук. – 1989. – Вып. 80. Методика комплексного подхода к преподаванию общественных наук – С. 21-27.
10. Предборский В.В. Предмет и метод политической науки / В.В. Предборский // Вопросы общественных наук. – 1992. – Вып. 91. Методика преподавания политологии в высшей школе – С. 9-13.
11. Печериця І.І. Політологія. Навч. пос. Конспект лекцій для студентів гуманітарних вузів / І.І. Печериця. – Миколаїв: Вид. відділ МФ НАУКМА. – 100 с.

Рецензенти: Євтушенко О.Н., к.політ.н., доцент;
Шевчук О.В., д.політ.н., доцент

© Федорчук О.О., 2010

Стаття надійшла до редколегії 01.03.2010 р.